

Fahreddin Er-Râzî'nin Kelam-Felsefe ve Tasavvuf Arasındaki Düşünsel Gelgitleri

Fahraddin Er-Razi's Intellectual Tides Under Kalam, Philosophy and Sufism

Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah Öz

Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı.
Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Şırnak, Türkiye.
ozruhullah@gmail.com

 0000-0003-1408-4316

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

20 Aralık / December 2021

10 Mart / March 2022

15 Mart / March 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Öz, Ruhullah. "Fahreddin Er-Râzî'nin Kelam-Felsefe ve Tasavvuf Arasındaki Düşünsel Gelgitleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Mart 2022), 190-212.

<http://doi.org/1051702/esoguifd.1038908>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Fahreddin Er-Râzî'nin Kelam-Felsefe ve Tasavvuf Arasındaki Düşünsel Gelgitleri

Özet ► Fahreddin er-Râzî, disiplinler arası özgün duruşuyla tebarüz eden bir mütefekkindir. Râzî'nin iştigal ettiği disiplinlerin başında kelam, felsefe ve tasavvuf gelmektedir. Asıl branşı kelam olan Râzî, kelam yaparken yer yer bir felsefeci ve tasavvuf erbabı gibi hareket etmiştir. Râzî'de mülâhaza edilen disiplinler arası gelgitler farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kimine göre bu bir sentez kimine göre de hakikati keşfetme arayışıdır. Çalışmada Râzî'nin üç disiplin arasındaki düşünsel gelgitleri üç ana başlık altında incelenmiştir. Birincisi kelamcı Râzî'dir. Kelamcı Râzî başlığı altında kelamcılığı, metodik yaklaşımı ve mezhep içi özgünlüğü araştırılmıştır. İkincisi felsefeci Râzî'dir. İbn Sîna mirasıyla tanışmasıyla oluşan bir inşadır. Bu süreçte Râzî, kelamı felsefi bir hüviyetle ele almıştır. Felsefesi tahlil, tenkit ve açılıma dayalıdır. Râzî'nin felsefi yönü felsefeci Râzî başlığı altında irdelenmiştir. Üçüncüsü tasavvufçu Râzî'dir. Râzî, birçok kelamcı gibi tasavvufa mesafeli durmamış kelamî meseleleri temellendirirken olabildiğince tasavvuf literatüründen yararlanmışır. Râzî-tasavvuf ilişkisi tasavvufçu Râzî başlığı altında incelenmiş ve neticede disiplinler arası düşünsel gelgitleri bir bütün halinde sunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Kelam, Felsefe, Tasavvuf, Düşünce, Fahreddin er-Râzî.

Fahreddin Er-Razi's Intellectual Tides Under Kalam, Philosophy and Sufism

Abstract ► Razi is thinker glittering with unique interdisciplinary stance. In beginning, disciplines Razi occupied with kalâm, philosophy and mysticism. Razi's branch is kalâm, acted like philosopher and sufist at times while making kalâm. Interdisciplinary tides considered in Razi were interpreted in different ways. For some, synthesis, for others quest to discover truth. In study, Râzî's intellectual tides between three disciplines were analyzed under three. Under Razi's theologian title, methodical approach and in-sect originality have been investigated. Philosopher, construction formed by Avicenna's legacy is. In process, Razi handled kalâm, with philosophical identity. His philosophy is based on analysis, criticism and expansion. Razi's philosophy was examined under Razi's philosopher. Mystic Razi, like many theologians, didn't stay away from Sufism and used Sufi literature while founding theological issues. Relationship Razi and mysticism was examined under Sufi Razi's title and result, tried to present interdisciplinary intellectual tides as whole.

Keywords: Kalâm, Philosophy, Sufism, Thought, Râzî.

Giriş

Fahreddin er-Râzî, disiplinler arası keskin çizgilerin yumuşadığı; felsefe, kelam, tasavvuf ve hatta tefsirin bile aynı ortak dili konuşur olduğu, nazari düşüncenin hâkim ilmi çizgi haline geldiği¹ disiplinler arasındaki geçişin hızlandığı bir zaman diliminde dünyaya gelmiş² velut bir müceddittir.³ Yaşadığı çağa damga vurduğu gibi etkisiyle ardıllarını da derinden etkilemiştir. Faklı disiplinlere

¹ Mustakim Arıcı, *Fahreddin Razi Sonrası Metafizik Düşünce* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 15.

² Fahri Macit, *İslam Felsefesi Kelam ve Tasavvufuna Giriş* (Şahin Filiz, 2008), 38.

³ Abdulvahab b. Ali Taceddîn es- Sübkî *Tabakâtü's-Şafiiyye* (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1992), 1/202. Râzî'yi çağının müceddidi olarak gören bir diğer tarihçi Safedî'dir. Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ'*, thk. Amir en-Neccar (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1996), 2/465.

olan vukufiyeti ve kendine özgü farkındalığıyla müteahhirin dönemi kelamını sistemleştiren kişi olarak kabul edilir. Kendisinden en fazla söz ettirdiği alanlar; kelam, felsefe ve tasavvuf olmuştur. Kelam tarihinde felsefi kelam devrini başlatan, tasavvuf terminolojisini kelamda istihdam edendir. Râzî, her üç disiplinin metodolojik farklılıklarını göz önünde bulundurarak özdeşlik prensibine uygun bir şekilde özellikle kelam ve felsefe konularını iç içe geçirmeksizin işlenmiştir. Telifte felsefe ya da kelâm ayırımını yapmaksızın eserlerini kaleme alan Râzî, kelâmî eserleri felsefi bir üslup, felsefi problemleri kelâmî bir bakış açısıyla ele almış olsa da özdeşlik prensine uygun bir yöntem takip etmiştir.⁴ Felsefe ve kelam bahislerini tahlil ederken sentezleme gibi bir amaç gütmemiştir. Râzî'nin asıl amacı, var olan problemi etraflıca araştırmak, sebr ve taksim yöntemiyle tahlil etmek ve nihayetinde doğru bildiğini ortaya koymak olmuştur.⁵ İki alana dair kaleme aldığı eserlerde ayrı yöntem kullanmış, ele aldığı konular, problemlere getirdiği çözümler, kullandığı metot ve kavramlarda da tek bir geleneğe bağlı kalmamıştır. Kelamda selef sorgusuz biat etmediği gibi felsefecileri yeri geldiğinde eleştirmekten geri durmamıştır.

Râzî, kelam ve felsefe ilişkisinde dönüm noktasını temsil eden bir düşünür olarak kabul edilir. Felsefi eserlerinde felsefe içinde kelam yaparken kelâmî eserlerinde de felsefe yapmaktan geri durmamıştır.⁶ Bir düşüncenin salt savunucusu ya da reddedicisi olmadığı gibi kesinlik talebi ve hakikati bulma iştihakı onu farklı disiplinlerden yararlanmaya iten temel saik olmuştur.⁷ Düşünsel hayata Eş'ari takipçisi olarak başlamış, İbn Sînâ'nın eserleri ile tanışıp düşüncesinin tekamülüyle erken dönemdeki çizgisinden daha bağımsız bir düşünsel yapıya kavuşmuştur. Kaleme aldığı eserlerin homojen olmayışı, onun hem felsefi geleneği hazmeden hem de kelamdaki etkinliğinin kanıtıdır. Eklektik özelliği onu belli bir disiplinin sınırlarına hasretmekten alıkoymuştur. İki disiplin arasında yaptığı çapraz atıfla Eş'arici ve İbn Sînâcı çizgiden kendine özgü bir duruş sergilemiştir.⁸ Râzî'nin bu süreçteki en başat özelliği metot olarak kullandığı felsefi yöntemdir.⁹ Felsefi yöntem onun eklektik düşüncesinin en temel özelliği olmuştur.

Râzî, disiplinler arası uzmanlığıyla selef kelamcı, filozof ve mutasavvıflarının birikiminden yararlanmakla kalmamış kendine özgü paradigması olan farklı bir düşünsel oluşumun ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Ayrıca farklı ve birbirine mesafeli öğretileri uzlaştırmakla farklı zihinlerin ortak bir paydada düşünmesine katkı sağlamıştır. Henry Corbin'nin deyişiyle "felsefeyi

⁴ İsmail Hanoğlu, "Kitabü'l-mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme Bağlamında Fahreddin er-Razi ve İslam Felsefesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2011), 171-192.

⁵ Muhammed Salih ez-Zerkân, *Fahreddin er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1963), 612.

⁶ Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 619.

⁷ Muhammed el-'Ureybî, *el-Müntelakâtü'l-fikrî inde Fahreddin el-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübnanî, 1996), 38.

⁸ Eşref Altaş, "İbn Sina Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/36 (2009), 139.

⁹ Altaş, "İbn Sina Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi", 135-150.

teoloji ile uzlaştırması Pisagor mektebinin temsilcisi Timaios'tan türeyen Platoncu bir sistem olanında gerçekleşmiştir."¹⁰ O bu ameliyesiyle hem bir kelamcı hem kavramsal düşünmekle yetinmeyen bir filozof hem de mistik tasavvufun kabiliyetlerini bünyesinde toplayan interdisipliner bir düşünür olma vasfını kazanmış, birbiriyle ilintili olan kelam-felsefe ve tasavvufta söz sahibi olan bir şahsiyet olarak kabul edilmektedir.

1. Kelamcı Râzî

Râzî, kelamcı kimliğiyle ün yapmış bir şahsiyettir. Kelamcı kimliğinin banisi kelamcı babası olmuştur.¹¹ Kelamcı fikriyatı Eş'ari intisabıyla başlamış, bilgi birikim düzeyi ilerledikçe mensubu olduğu ekolün bazı metodolojik esaslarına karşı çıkıp mezhep içi özgünlüğüyle ön plana çıkan biridir. Eleştirel düşünmeyi kendine ilke edinmiş, bu uğurda muhaliflerini eleştirmekle kalmamış yeri geldiğinde mezhep müntesiplerini de eleştirmekten geri durmamıştır.¹² Eleştirel ve şüpheli karakteriyle sürekli fikri değişim ve dönüşümler geçirmiştir.¹³ Tutku derecesinde tenkit ve eleştiri yapan, problem odaklı çalışan, çoğu zaman çözümü muallakta bırakan¹⁴ bir kelamcı olarak tanınmıştır.¹⁵ Farklı disiplinlerde söz sahibi olsa da nihayetinde bakış açısının rengi hep kelâmî olmuştur.

Kelam tarihinde düşünce, metodoloji ve muhteva açısından yeni bir dönemin sistematik değişiminde etkin rol oynamıştır. Kelamı yeni bir forma kavuşturmakla kelam tarihinde "el-İmam" unvanını almıştır.¹⁶ Kelamın belirleyici ilkelerini tespit ederek skolastik kelam diyalektiğinin mimarı olmuştur. Kelamda Eş'ari paradigmayı sarsmamakla birlikte mutlak aklın ifratı ve agnostik düşüncenin tefritine karşı dengeli bir duruş sergilemiştir. Kelam disiplini onunla yöntem açısından yeni bir şekil ve farklı bir muhtevaya kavuşmuştur. Muteahhirîn dönemi kelamının istidlal yöntemleri fıkıh metodolojisinden çok mantık ve felsefenin öncül ve önermelerine dayandırılmıştır.

¹⁰ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, çev. Ahmed Arslan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 2/48.

¹¹ Râzî'nin ilk hocası olan babası Ziyâeddin Ömer (ö.559/1164) akaitte Eş'ari bir kelamcıdır. Ziyâeddin Ömer'in Eş'ari kelamına dair kaleme aldığı *Gayetü'l-merâm fi ilm-i kelam* adında bir eseri de bulunmaktadır. Sübî'ye göre bu eser, Ehl-i sünnetin akaitteki en nefisi ve en mükemmel olandır. Sübkî *Tabakâtü's-Şafiiyye*, 4/285.

¹² Râzî, *Münazarâtü Fahrreddîn er-Râzî fi Maverâü'n-Nehîr* adlı eserinde selefi Gazzâlî'yi korkusuzca eleştirmiştir. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Münazarâtü Fahrreddîn er-Râzî fi Maverâü'n-Nehîr*, thk. Ârif Tâmir (Beyrut: Müessesetü İzzü'd-Dîn, 1992), 37.

¹³ Salahaddin Halil b. Aybeg Safedi, *el-Vafi bi'l-vafiyât* (Beyrut: Dâru İhya et-Turas el-Arabi, 2000), 4/248-259.

¹⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-Tabakâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1990), 17/235.

¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, "Fahrreddin Râzî", *İslam Düşünce Tarihi*, çev. Burhan Köroğlu, ed. M.M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996a), 2/277.

¹⁶ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. M. Hayri Kırbaoğlu-Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 121-151.

Kelam, felsefe ve mantıkla iç içe varlığını sürdüren bir disiplin haline gelmiştir. Hüseyin Atay, Râzî'nin Sünni kelamındaki rolünü ve açtığı çığırını iki noktada toplamıştır: "Birincisi Râzî, Aristoteles (m.ö. 384/322) geleneğindeki felsefeyi hazmedip kelama dahil eden ilk kişidir. Kelam artık Aristoteles geleneğindeki anlama göre felsefi bir görünüme bürünmüştür. İkincisi, kelamı Aristoteles geleneğine uygun bir forma büründürmüştür. Râzî'nin sistematize ettiği bu yöntem İslam dünyasını etkilemiş ve bu metot diğer disiplinlere de hâkim olmuştur."¹⁷

Kelamcı Râzî ile birlikte kelam tarihinde eski yöntem ve usuller bırakılmış bunun yerine bir dizi yeni yöntem ve anlayışlar gelişmiştir. Felsefe ve mantık kelam ile bütünleşmiş, müteahhirîn devri sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Kelam disiplini yeni bir yapılanma içerisine girmiş ve felsefi kelam devri denilen dönem başlamıştır. Râzî ile sistematik yapılanmasını tamamlayan kelam, Yunan felsefesinden tevarüs edilen diyalektik imkanları dinsel kavramların hizmetinde kullanılır olmuştur. Kelam kitapları çıkarsamacı bir yöntem ve yeni bir anlayışla düzenlemiş, felsefi bahisler kelama dahil edilerek kelam konuları felsefi tahlillere tabi tutulmuştur.

Kelamcı Râzî, Gazzâlî'nin kelam-felsefe ilişkisi bağlamında öngördüklerini fiiliyata geçiren kişi olmuştur. Tabir yerindeyse Gazzâlî'nin mülâhaza ve öngörülerini tespit ve tahayyül aşamasından fiiliyata geçirmiştir. Gazzâlî'den farklı olarak da kelamı, meşşâî metafiziğin konularını inceleyen bir disiplin olmaktan nazari felsefenin muadili olacak bir çerçeveye oturtmuştur.¹⁸ Gazzâlî, mantık ve metafiziği kelama dahil etmekle her varlığı var olması hasebiyle kelam konusu yapmıştır.¹⁹ Râzî ise felsefeyi de işin içine katarak kelamı cüz'i ilimlerin ilkelerini belirleyen, varlık ve eklentilerini nazar yöntemi ile araştıran külli bir ilim²⁰ statüsüne kavuşturmuştur.²¹ Böylece tümel disiplinler olarak felsefe ve kelam aynı konuları tartışır olmuş, tahkik ve telfik yöntemini baz alan paradigmalara üstü bir tür üst nazar dönemi başlamıştır. Râzî, tertip ve telfik yöntemiyle kelamı felsefe ve tasavvufu etkileyen bir yapıya kavuşturmuştur. Artık "kelam salt bir inanç ilmi değil, İbn Sînâ felsefesinin işlevini gören, cüz'î dini ilimlere ilkelerini veren, ontoloji ve eklentileri hakkında araştırma yapan, fizik alemini felsefi terimlerle açıklayan, umûr-i âimme'yi gündemine alan, fiziki varlıkları araza göre

¹⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Kelama Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978a).

¹⁸ Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İSAM, 2013b), 19.

¹⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/5-6.

²⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Mahsûl fi İlmi usûli'l-Fıkıh*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd (Kahire: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 1999), 1/82.

²¹ Ömer Türker, "Tehafüt Tartışmaları Bir Gelenek Sayılabilir mi?", *Uluslararası Hocazade Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tevfik Yücedoğru vd. (Bursa Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2013a), 206.

inceleyen, cevher başlığı altında cisim, nefis ve aklı araştırma konusu yapan, paradigmasını usûl-i selâse üzerine inşa eden külli bir disiplin halini almıştır.”²²

Kelamcı Râzî, kelam ile felsefe arasında kurduğu ilişkiyle akranlarından ayrılmıştır. Râzî'nin kelamı, felsefe tarafından kuşatılan değil, kendi problemlerini ortaya koyan son tahlilde kendisini kuşatması amacıyla bünyesine kattığı kavramlarla felsefe ile intikal ilişkisi kurandır. Kelâmî bakış açısının boyutu ise felsefenin kelama tatbikinde gizlidir. O kelamını hem öncüller hem de teknik anlamda felsefe ile beslemiştir. Kelam tarihinde ilk defa onunla kelam ile felsefenin uzlaştırıldığı bir literatür zuhur etmiştir. Bu uzlaş, kelamcı ile filozofun görüşlerini uzlaştırmaktan çok kelam ve felsefe kavramları arasında bir çeşit 'birlikte yaşama' uzlaşısıdır. Kelamcı Râzî ile birlikte kimi kelâmî kavramlar felsefî bir işlev kazanırken bazen de felsefî kavramlara kelâmî bir libas giydirilmiştir. O disiplinler arası kavram transferi yaparken ne Aristoteles'in burhanî ne de İbn Sînâ'nın takrîrî-burhanî metoduyla hareket etmiştir. Daha çok takrir ve cedel yöntemini baz almıştır.

Kelamcı Râzî'nin kelam tarihinde açtığı bir diğer çığır, kelam ile felsefe arasında sağladığı konsensüstür. Râzî, kelam ve felsefe meselelerini bir araya getirerek din ile felsefe arasında bir uzlaş sağlamıştır. Kelam, 'muhaliflere reddiye ilmi' olmaktan çıkmış, hakikati keşfetmede her disiplinden yararlanır olmuştur. Râzî'nin şahsında kelamcılar felsefe içinde kelam yapan filozof-kelamcılar olmuştur.²³ Felsefe red ve ilzam etmek için değil, kendisinden daha iyi yararlanmak için öğrenilir olmuştur.²⁴ Râzî'nin kelâmî görüşünün bilimsel düşüncesinin gelişimi paralelinde felsefeye doğru kayışı bunun kanıtıdır. O bir yandan felsefeyi ve filozofları tenkit etmiş, diğer yandan felsefî mirası sahiplenerek daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Râzî birinci tutumuyla kelamcılığını ikincisiyle de nasıl bir kelamcı ve filozof olduğunu ortaya koymuştur. Böylece kelam ve felsefe birlikte iş görmüş, zamanla dini hayat ve akideler felsefî ve mantıkî dil ile ifade edilir olmuştur.²⁵

Râzî kelama felsefî bahisleri katarak kelam konularını felsefî bir tahlil ve yoruma tabi tutmuştur. Bu amelîyesiyle eski kelamcılardan farklı sonuçlara ulaşmış onlardan ayrıldığı noktalarda filozoflara yaklaşmıştır. Felsefe ile kelama karşı eşit derecede serbest davranacak bir pozisyonda hareket etmiştir. Örneğin Allah'ın varlığını ispat hususunda kelamcı ve filozoflar gibi akli, tasavvufçular gibi keşfi delilleri kullanmakta bir beis görmemiştir. Filozoflardan ödünç alınan ama selef kelamcılarca hudûs delili ile birlikte anlatılan, yer yer yetersizliği iddia edilen imkân

²² Eşref Altaş, "13. Yüzyıl Felsefesinde Fahreddin er-Râzî'nin Mirası", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* ed. Murat Demirkol-M. Enes Kala (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları 2013), 17-26.

²³ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî *Muhassalü efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn min'l-'ulemâ ve'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, ty), 67.

²⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, Ali Samî en-Neşşâr (ed.) (Mısır: Mektebetü'n-Nahde, 1938), 91-92.

²⁵ Rahman, *İslâm*, 121-151.

delilini bütün varyantları ile kullanmaktan geri durmamıştır. Kimi zaman İbn Sînâ'ya uyararak atom fikrine karşı çıkmış²⁶ olsa da savunduğu zamanlarda atom nazariyesini imkân delili üzerine inşa etmiştir.²⁷

Kelamcı Râzî, kendine özgü duruşu ve mezhep içi özgünlüğüyle bilinen bir kelamcıdır. O, sürekli gelişen, geliştikçe değişen bir zihni yapıya sahiptir. Onu seleflerinden ayıran özelliklerin başında bu yönü gelmektedir. O, zat-sıfat; varlık-mahiyet ve alemin kıdemi gibi konularda bazen kelamcılar bazen de filozoflar gibi düşünmüştür. Örneğin kelamcıların kahir ekseriyetine göre bütün mevcutlar bir tek hakikate sahiptir ve aralarında herhangi bir fark yoktur. Var olan fark da izafi ve nisbîdir. Mevcudatta vücûd, mahiyet üzerine zaittir. Yani mahiyetle vücûd birbirinden farklıdır. Râzî, ilk dönem eserlerinde²⁸ klasik kelamcılar gibi düşünürken daha sonraki süreçte Eş'ari'nin görüşlerini reddetmiş, Mutezili alim Ebu Hişam'ın bu konudaki görüşlerini benimsemiştir. Daha sonra İbn Sînâ'nın "Allah'ın mahiyeti vücudunun aynıdır" sözünü reddetmiş "Allah'ın varlığı mahiyetine arızdır"²⁹ demiştir. Hakeza isim ve sıfatlar konusunda ilk dönem selef Eş'ariler gibi "sıfatlar zat üzerine zaittir. Bununla beraber zatın aynı da gayrısı da değildir" görüşünü savunurken son dönem eserlerinde daha esnek bir dil kullanarak "Allah'ın bizâtihi (li zâtihi) alim olduğunu söyler, kudretle ilmin en umumi sıfatlar olduğunu savunarak Mu'tezileye yakınlaşmıştır. Bu süreçte ayrıca sıfatlar zatları itibariyle mümkün fakat bi gayrihi (hak itibariyle) zaruridir" görüşünü dillendirmiştir.³⁰

Kelamcı Râzî, yaratma ve alemin kıdemi hususunda da farklı bir tutum sergilemiştir. İlk dönemlerde selef kelamcılar gibi alemin yaratılmış olduğunu savunan Râzî, son dönem eserlerinde ise daha ihtiyatlı bir dil kullanmıştır. Ona göre herhangi bir semavi kitapta âlemin yaratılmış ya da ezeli olduğu konusunda açık bir ifade bulunmamaktadır. Bununla beraber Kur'ân'da geçen Hâlik, Fâtir ve Kün gibi deyimlerin yoktan yaratma anlamına gelmediğini, zor olan bu meselede çoğu zaman insan aklının aciz ve yetersiz kaldığını savunmuştur.³¹ Hâkezâ atom nazariyesi ve zamanın ezeliği konusunda da kelamcılardan çok felsefecilerle hemfikirdir. Örneğin o, *el-Mebâhis*'de ara sıra

²⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Mebâhis'ul-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyat ve'-tabiiyyât*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdadi (Tahran: Menşûratü Zevi'l-Kurba, 1329), 2/450.

²⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Saîd Abdullatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2015), 1/243.

²⁸ Örneğin *el-İşâre*, *el-Hamsîn fi usûli'd-dîn*, *el-Mebâhis*, *el-Mulahhas* ve *Nihâyetü'l-'ukûl* gibi eserler örnek gösterilebilir.

²⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Meâlim fi usûli'd-dîn*, Nizar Hammâdî (ed.) (Amman: Dâru'l-fetih, 2010), 37.

³⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005), 22/8.; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986), 230.

³¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-arabî, 1978b), 2/352-357.

İbn Sînâ'ya itiraz etmekle beraber atom nazariyesini red ve zamanın ezeliğini kabul etme hususunda bir kelamcıdan çok bir felsefeci gibi hareket etmiştir.³² Bir başka deyişle kelamcı kimliğinin yanında felsefeci duruşuyla felsefeye bir adım daha yaklaşmıştır. Râzî'de görülen bu düşünsel gelgitler farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kimine göre fikri tekâmül ile alakalı bir durum³³ kimine göre de kesin bir sonuca ulaşamamanın neticesinde oluşan bocalamadır.³⁴ Kanaatimizce Râzî'de görülen düşünsel değişim tamamıyla onun sürekli düşünen ve değişen bir zihni melekeye sahip olduğundandır. Onun eleştirel düşüncesi, araştırmacı yönü beraberinde düşünsel tekamülü getirmiştir.³⁵

2. Felsefeci Râzî

Felsefeci Râzî, Horasan'a yaptığı seyahatle felsefeyle haşır naşır olmuş, Nîşâbur'da Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) hocası Mecdüddin el-Cîlî'den Antikçağ Yunan felsefesi ve kelam dersleri almış,³⁶ el-Cîlî aracılığıyla hem selefi Gazzâlî'nin ilmi mirasına vakıf olmuş hem de İbn Sînâ'nın felsefi eserlerine muttali olmuştur. Merâğa seyahatiyle de Fârâbî (ö. 339/950) felsefesi ile tanışmıştır.³⁷ Oryantalist araştırmacıların iddiasını aksine İslam dünyasında Gazzâlî sonrası felsefe tümünden gözden düşmemiş Râzî ile farklı bir ivme kazanmıştır. Orta çağ Skolastik geleneğindeki gibi felsefe ile teoloji ayrımı gözetilmemiş, felsefe doğal aklın imkanlarıyla doğal-insani konulara hasredilmemiş bir hikmet ilmi olarak işlev görmüştür.³⁸ Gazzâlî ile felsefenin gözden düştüğü, İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile ortadan kalktığı iddiası bir başka deyişle Gazzâlî ve İbn Rüşd ile karşıt taraflar haline geldiği söylenen felsefe ve kelam Râzî'nin Eş'ari geleneğiyle meşşâî felsefe arasında kurduğu sentez münasebetiyle birlikte iş görür olmuştur. Bu sentez ile metafizik bilginin imkânı ve vahyin uyum içinde birlikte iş görmesine hizmet etmiştir.

Felsefeci Râzî'den kastımız salt akılcı felsefeci değil, kelâmî problemleri çözmede felsefi argümanları bir felsefeci edasıyla kullanan, kelamı daha rasyonel temellere dayandıran bir betimlemedir.³⁹ Bu yönüyle felsefeci Râzî, felsefeyi ya da rasyonel teolojiyi kelâmî problemlerin

³² Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî* (İstanbul: Harf Yayınları, 2014), 43.

³³ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye*, 643.

³⁴ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-âkl ve'n-naql*, thk. Muhammed Reşad Salim (Medine: Camiat'ül-İmam Muhammed b. Suûd, 1991), 1/91.

³⁵ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 90.

³⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el- Hemevî, *Mucemu'l-udebâ* thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1993), 2/323.

³⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ'*, 4/213.

³⁸ Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, 15-18.

³⁹ Râzî'nin felsefi kelamcı kimliğine ışık tutan eserlerin başında *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî* adlı eseri gelmektedir. Râzî'nin en hacimli metafizik eseri olan bu eseri hem tertip hem de muhteva açısından oldukça farklıdır. Eser muhteva açısından teorik felsefenin meselelerini kelamın sistematığına göre analiz ederken tertip açısından da *el-Muhassal*'ın konu tertibinden oldukça farklıdır. Kelamcı Râzî'nin felsefi kimliğine ışık tutan bir

temellendirmesinde ustaca kullanan teolojik literatürün tematik meselelerine ilişkin geliştirdiği yöntem ve söylemle tebarüz eden bir şahsiyettir.⁴⁰ İbn Teymiyye tarafından İbn Sîna taklitçisi olarak eleştirilse de genel kabule göre o kalam içinde felsefe yapan kalamcı bir filozoftur.⁴¹ Felsefesi, Sünni inancı koruma refleksinden ziyade metafizik alanına giren bahisleri tahkik etmeye yöneliktir. Felsefe ile olan iştigalini kariyerinin geçici bir safhası olarak görmüş olsa da⁴² felsefî bahislere dalmakla metafizik bilgiye ulaşmayı amaçladığını dile getirmekten kendini alamamıştır.⁴³

Felsefeci Râzî, felsefeyi araştıran salt bir araştırmacı veya eleştirmeni bir kalamcı değil felsefe ve kelâmı birbirine mezceden, kendine özgü perspektifle eklektik bir düşünceyi inşa eden biri olarak kabul edilir.⁴⁴ Eklektik çabasıyla kelâm ve felsefeye farklı bir soluk kazandırmış, kelâmda felsefî düşünce, teemmül ve tecrübe yolunu açmıştır. Kendisinden sonra kaleme alınan kelâmî eserlerin üslup ve içeriği bu tezin somut kanıtıdır. Felsefî kelâm okulunu sistemleştirmiş, meşşâî felsefesine yapılan hücumları daha da yoğunlaştırmıştır. El-Mebâhis adlı eseri bu hususta önemli bir kaynaktır. İlgili eseriyle Aristocu akılcılığa alternatif işrâkî ve metafizik doktrinlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şüphe yoluyla meşşâî felsefenin tahlil ve tenkidini ustalıklı yapmış, kalamcılarının meşşâî akılcılıktan akla dayalı vahye dönüş yapmalarında rol üstlenmiştir.

Râzî, felsefe karşıtı Gazzâlîci eğilime karşı iki disiplin arasında eklektik ve uzlaştırıcı ekolün temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Felsefe ile kelâm arasındaki rekabete dayalı düşünsel kapışmayı minimize etmiş, geleneksel karşıt taarruz refleksi alışkanlığını en aza indirmiştir. Felsefe içinde kelâm yaparak bu geleneği bozmuş, kelâm ile felsefeyi aynı çatı altında toplamakla din ile felsefe arasında bir uzlaş sağlamıştır.⁴⁵ Kelâm ve felsefe arasındaki boşluk ve çatışmacı karşı duruşu aşamalı sentez yöntemiyle bertaraf edip doldurulmaya çalışmıştır.⁴⁶ Meşşâî felsefeyle hesaplaşma cihetine

diğer önemli eser de *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye* adlı eseridir. *el-Mebâhis*, İbn Sîna külliyyatını esas alıp mutekaddimîn mirasını dahil ederek yeni bir formda düzenlemiştir. Eserde hem kelâm hem de felsefenin ortak metafizik konuları birlikte ve iç içe işlenmiştir. Bu bakımdan eser, muhteva açısından hem bir kelâm hem de bir felsefe eseri görüntüsü vermektedir. Râzî, kalamcı kimliğiyle kelâmı, bir filozof hüviyetiyle de felsefeyi yeniden tanzim ederek birbirlerine mesafeli olan bu iki disiplini mezcetmiştir.

⁴⁰ Râzî'nin bu yönüne ışık tutan en somut örnekler başta *el-Metâlib* adlı eseri olmak üzere *Mebâhis*, *Mulahhas* ve *Muhassal*'dir. Râzî bu eserlerinde kelâm literatürüne dair selef mirasını yeniden yorumlayarak farklı bir konseptte kavuşturmuştur.

⁴¹ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye*, 616.

⁴² Râzî, *İtikâdâtü fırakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, 146.

⁴³ Râzî, *en-Nihâye* adlı eserinde önceleri Ehl-i Sünnet inancını koruma refleksiyle felsefeyi reddetme cihetine gittiğini ifade etmiştir. Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 1/34.

⁴⁴ Cabirî, Râzî'nin kelâm-felsefe etkileşimi sonucunda ortaya çıkan çalışmalarını te'lif (uzlaştırma-birleştirme) ile değil telif (derleme) ile isimlendirmiştir. Cabirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, 605.

⁴⁵ Râzî *Muhassal*, 87.

⁴⁶ Shihadeh Ayman, "Gazzâlî'den Razi'ye 2/12. Yüzyılda Felsefi Kelâmda Yeni Gelişmeler", çev. Bilal Taşkın, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 240-278.

gitmemiş,⁴⁷ kelâmı meşşâî çizgiye yakın bir forma kavuşturarak nazari felsefenin muadili bir disiplin haline gelmiştir. O ne Gazzâlî gibi felsefeye saldırmış ne de Mes'udî (ö. 345/956) gibi sorgusuz savunmuştur. Özgün yaklaşımıyla felsefecilerin fikirlerine katıldığı gibi sıklıkla katılmadığı fikirleri reddetmek yerine alternatif çözümler üretmiştir.⁴⁸ Felsefi düşüncelerini daha çok İbn Sînâ üzerinden temellendirmiş,⁴⁹ yer yer Platon'un Menon paradoksundan yararlanmışır.⁵⁰

Felsefeci Râzî, basit bir felsefe okuyucusu ve nakledicisi olmadığı gibi bilinen anlamıyla salt rasyonalist bir felsefeci de değildir. Macit Fahri, onu Gazzâlî ile aynı düzeyde,⁵¹ Frank Griffel bir adım önde⁵² Watt, temel teolojik meselelerde felsefeye bağlı olan biri,⁵³ Muhammed el-Bağdadi ve Hicazî kelim ile felsefeyi birleştiren kişi⁵⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, disiplinler arası mekik dokuyan mahir bir sentezci,⁵⁵ Corbin Henry ise karşılaştırmalı bir felsefe programcısı olarak tavsif etmişlerdir. O, seleften tevarüs eden felsefi gelenekten yararlanarak problemlerin çözümü hususunda çıkarsamacı aklın imkanlarını seferber etmiş, insan aklı ile faal akıl arasında dönüştürücü birliği sağlayarak⁵⁶ kendine özgü yeni bir felsefi düşünce inşa etmiştir.

Felsefeci Râzî, şüpheci karakteriyle bilinen bir şahsiyettir.⁵⁷ Bu nedenle ilmi mahfillerde İmamü'l-"müşekkikîn" (şüphecilerin imamı) lakabıyla anılmıştır.⁵⁸ Ayrıca bilimsel şüpheciliğiyle de bilinen biridir.⁵⁹ Şüpheciliğiyle problem konusu meselelerin içeriğine ilişkin alternatif durumlara eleştirel yaklaşır,⁶⁰ problemleri dahili ve harici nedenleriyle beraber çok yönlü tartışmaya açar, problemin varlığı ve mahiyetine ilişkin net bir fotoğraf elde etmeye çalışmıştır. Râzî'nin şüpheciliği

⁴⁶ Râzî, *Münazarâtü Fahreddin er-Râzî fi Mâveraü'n-Nehir*, 42-45..

⁴⁷ Râzî, felsefe karşıtı cedelci Gazzâlîci geleneği bazen (leyse bi-şey) "hiçbir değeri olmamakla" bazen de (fi gayeti'z-za'f) "son derece zayıf olmakla itham etmiştir. Râzî, *Münazarâtü Fahreddin er-Râzî fi Mâveraü'n-Nehir*, 35-41.

⁴⁸ İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yaptığı şerh, cerh-şerh ve sentezin en somut belgesidir. Ayman, "Gazzâlî'den Razi'ye 2/12. Yüzyılda Felsefi Kelamda Yeni Gelişmeler", 240-278.

⁴⁹ Râzî, *Münazarâtü Fahreddin er-Râzî fi Mâveraü'n-Nehir*, 35-41.

⁵⁰ Ayman, "Gazzâlî'den Razi'ye 2/12. Yüzyılda Felsefi Kelamda Yeni Gelişmeler", 240-278.

⁵¹ Hamdullah Arvas, *Kelâm'da Hak Düşüncesi: Hak Metafizığının İlkleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 121.

⁵² Macit, *İslam Felsefesi Kelam ve Tasavvufuna Giriş*,

⁵³ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, çev. İbrahim H. Güçer (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 193.

⁵⁴ W.Montgomery Watt, *Muslim-Christian Encounters* (New York: Revivals, 1991), 54-55..

⁵⁵ Muhammed Bağdadi, *el-Kaza ve'l-kader* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-arabî, 1990), (mukaddime) 71-82.

⁵⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*, Mehdi Amin Razavi Aminrazavi (ed.) (London: Curzon Press, 1996b), 109.

⁵⁷ Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, 2/445.

⁵⁸ Max Horten, "Felsefe", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948), 4/544.

⁵⁹ Nasr, "Fahreddin Râzî", 1/802. Murtaza Mutahhari, *Felsefe Dersleri* (Ahmet Çelik, 1995), 70-71.

⁶⁰ Hanoğlu, "Kitabü'l-mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme Bağlamında Fahreddin er-Razi ve İslam Felsefesi", 180-181.

⁶¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mantiku'l-mulahhâs*, thk. Ahmed Feramrez Karamliki-Edine Asğari Najad (Tahran İntişarat İmam Sadık, 1381), 3-4.

felsefi veya bilimsel bir kanaatin doğru ya da yanlış varsayımına dayanmaz. Ona göre her nazariye yanlışlığı ispatlanıncaya kadar doğruluk hakkına sahiptir.⁶¹ Bu nedenle bir yanlışın neden yanlış olduğunun tespiti en az bir doğrunun neden doğru olduğunun ispatı kadar önemlidir.⁶² Onun şüpheciliği, kesin bilgiyi elde etmeyi amaçlayan yöntemsel şüphecilik değildir. O daha çok var olan olgunun hakikati hakkında bilginin elde edilip edilemeyeceğine odaklanır. Bunu yaparken Fârâbîci epistemoloji ve meşşâî literatürü ustaca kullanır. Fârâbî gibi şüpheci ve agnostik takınmasa da bilinmezlik hususundaki şüpheciliğini muhafaza eder. Fârâbî'nin aksine 'çokluk içerisinde birinin bilinmesi gibi' basit hakikatlerin bilinebileceğini, lazım kabilinden olan bilgilerin üzerine oturduğu nesnelere nihai doğası hakkında ise beşerî bilişsel fonksiyonların işlemeyeceğini açıkça belirtmiştir.⁶³ Râzî'nin olgusal şüpheciliği, bir nevi Sokratesin kesin yargıya varamama şüpheciliğine dayanan agnostizminin hafifletilmiş biçimidir.

Felsefeci Râzî aynı zamanda şerhçi ve eleştiricidir. Şerhçiliği inşaî sigalara dayalı yaratıcılıktan uzak, taklitçi bir durum değil⁶⁴ daha çok adaptasyon ve sentezi birlikte işleyen bir telif tarzıdır. Eleştiri, tahlil, tenkit ve problem çözmeye odaklıdır.⁶⁵ Râzî'nin şerh yöntemi, bir şerh kültürü olmaktan çok bir cerh yöntemidir desek yeridir. O aynı zamanda bir felsefe eleştirmenidir. En çok eleştirdiği meşşâî filozoflardır. Meşşâî felsefeyi eleştirmekle ona alternatif işrâkî ve irfânî bilgi formlarının sistematik bir yapıya kavuşmasına aracı olmuştur. Ne selef kalamcılar gibi felsefeyi tamamıyla reddetmiş ne de meşşâî filozoflar gibi harfi harfine benimsemiştir. Ona göre toptan red kadar tümünden kabul de yanlıştır. O, kalamcılarını iki gruba ayırır: Birinci gurup Yunan filozoflarının düşüncelerini eleştirilmeksizin olduğu gibi kabul edenler, ikinci gurup ise istinasız reddedenlerdir. Oysa her iki tutum da hatalıdır. Doğru olan, sahih olanı kabul, yanlış reddetmektir.⁶⁶ Bu ameliyesiyle o, disiplinler arası diyalog ve sentez dönemi başlatmıştır. Olabildiğince felsefi literatürden yararlanmış olmasına rağmen yeri geldiğinde Aristo ve Platonun temel unsurlarını kabul etmemiş, Eş'ari kelamında varlığın sonsuz formları mutlak'ın içinde özümlendiği görüşünü benimsediği için Platoncu iddiaları reddetmiştir.⁶⁷ Orta çağ sudûrcu filozoflarının 'bir'den yalnızca bir çıkar' prensibini reddederek bir'den çokluğun çıkabileceğini savunmuştur.⁶⁸

⁶¹ Hanoğlu, "Kitabü'l-mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme Bağlamında Fahraddin er-Razi ve İslam Felsefesi", 4.

⁶² Râzî *Muhasssal*, 2/205. Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 1/97.

⁶³ Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 1/100.

⁶⁴ Hasan Hanefi, *İslami Araştırmalar*, çev. İbrahim Aydın Durusoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 74-75.

⁶⁵ Râzî'nin "Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât" ve "Şerhu 'Uyuni'l-hikme" adlı eserleri İbn Sînâ düşüncesine getirdiği eleştiri ve reddiyelerle doludur. Bu da yaptığının salt bir şerh değil daha çok cerh olduğunu gösterir.

⁶⁶ Râzî, *el-Mebâhis'ul-Meşrikiyye*, 88-89.

⁶⁷ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 4/381.

⁶⁸ M. M. Şerif, "İslam Düşünce Tarihi", *Yunan Düşüncesi*, çev. Kasım Turhan, ed. M. M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/809.

Sonuç itibarıyla felsefeci Râzî, kelim ile felsefeyi bağımsız disiplinler olarak beyanî dairede buluşturup mantık, kelim ve sûfî irfanı karşılıklı olarak “birbirlerine bir şeyler katan” disiplinlere dönüştürmüştür. Râzî ile kelim dairesi İbn Sînâ ilahiyatının katılımıyla genişlemiş, iki disiplin arasındaki etkileşim tasnif ve yapıda olduğu gibi konu ve muhteva arasında köprülerin kurulmasına neden olmuştur.⁶⁹ Sûfî irfanın dahil edilmesiyle artık üç disiplin arasındaki etkileşim daha da belirgin bir hal almıştır.

3. Tasavvufçu Râzî

Kelim ile tasavvuf hem düşünce tarzı hem de epistemolojik anlayış açısından birbirinden oldukça farklı disiplinlerdir. Her iki disiplinin karşıt kutuplarda yer alışı Gazzâlî'nin tasavvufi düşünce ile Sünnî kelim barıştıran dek sürmüştür.⁷⁰ Râzî'nin tasavvufla düşünsel teması ise Herât'a yaptığı ilmi seyahatle başladığı söylenilir.⁷¹ Herât'ta⁷² yaşadıkları sonrasında⁷³ kaleme aldığı eserlerinde tasavvufi bilgilere çokça yer verdiği gözden kaçmamaktadır. Bu süreçten sonra Râzî, ehli tasavvufa yakınlık ve sempati duyarak bir kısım sûfî zümreyi “insanlar arasındaki en hayırlı topluluk” olarak takdim etmiştir.⁷⁴ Çoğu disiplin erbabı Râzî'nin eleştirilerine maruz kalırken tasavvuf cenahı tenkitlerinden nasibini almamıştır. Râzî'nin tasavvufçulara karşı toleranslı duruşuna Hallâc-ı Mansûr'un “en'l-Hakk” sözüne getirdiği yorum iyi bir örnektir. Hallâc'ın “ene'l-Hakk” çıkışı, çoğu kelamcı tarafından hulûl/ittihad olarak yorumlanıp sert eleştirilere konu olurken Râzî, kelamcılarının aksine Hallâc'ın “enelhak” çıkışını fana fillah'ın bir yansıması, marifetullah'ın zirvesi ve kemal mertebesinin en üst derecesi olarak yorumlamıştır.⁷⁵

Peşinen ifade etmemiz gerekir ki Râzî'nin tasavvufla ilişkisi henüz üstesinden yeterince gelinmiş bir mesele değildir. Fethullah Huleyf'e göre Râzî'de tasavvufun hakikatleri ruhsuz ve zevksiz birtakım şekiller halinde gelişmiştir.⁷⁶ Muhsin Abdulhamîd ise Râzî'nin tasavvufta özel bir yer tutmuş olduğundan tasavvufunu nefis temizliği ve ruh arınması üzerine kurduğundan bahseder ve Râzî'nin tasavvufi tecrübeye girdiğini savunur. Riyazet ve ibadet yolu ile yüksek manevi derecelere ulaşmış olmasını gözden irak tutmaz. Fakat o, Râzî'yi sûfilik esasları dahilinde değil,

⁶⁹ Felsefe ve kelamın aynı çatı altında birleştirip bütünleştirmesi ise el-İcî'nin eliyle gerçekleşmiştir desek yeridir.

⁷⁰ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2004), 152.

⁷¹ Faruk Sancar, *Kelim-Tasavvuf Tartışmaları* (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011), 21.

⁷² Taşkoprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-'ulûm*, çev. Taşkoprüzâde vd. (İstanbul Darü's-Saâde, 1313), 1/570.

⁷³ Olayın detayı için bkz. Şemseddin Muhammed b. Mahmûd Şehrezûrî, *Târîhu'l-hükemâ: Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh* (Trablus: Cemiyetü'd-da'veti'l-İslâmiyye el-âlemiyye, 1988), 391.

⁷⁴ Faruk Sancar, "İtikâdâtü firakü'l-Müslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", *Kelim Arştırmaları Dergisi* 7/1 (2009), 131-148.

⁷⁵ Râzî'nin yorumunun detayları için bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Levâmîü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sifât*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddîn Ebu Firâs el-Halebî (Mısır: el-Matbaatü's-Şerkiyye, 1323), 217-218.

⁷⁶ Fethullah Huleyf, *Fahreddin Râzî* (Amman: Mevsûatu'l-hadâreti'l-İslamiyye, 1989), 57.

naslar çerçevesinde bir mutasavvıf olarak görür.⁷⁷ Râzî, her ne kadar sûfilerin hal, menkıbe ve sözlerini kendi anlayışını temellendirmek için bir malzeme olarak kullanmış olsa da onun düşünce sisteminde son söz her zaman aklın olmuştur. Ona göre aklın tamamıyla geçersiz ve hükümsüz kalacağı bir alan yoktur. Râzî, tasavvufçular gibi sezgi ve ilhamdan çok Kindî ve Fârâbî gibi kudî kuvvete inanmıştır.⁷⁸

Râzî'yi tasavvufa sevk eden birkaç amilden söz etmek mümkündür. Birincisi, ailesi ve yetiştiği ortamdır.⁷⁹ İkincisi, dönemin sosyo-kültürel ve siyasi koşullarıdır. Devlet ricaliyle iyi ilişkiler kurmaya çalışan Râzî'nin, devlet erkanı nezdinde itibar gören tasavvufçuları doğrudan hedef alması ve onları tenkit etmesi düşünülemez. Üçüncüsü Gazzâlî'nin etkisidir. İbn Haldûn "Râzî, Gazzâlî'nin takipçisidir. Her ikisi aynı yolun yolcusudur"⁸⁰diyerek aralarındaki düşünsel organik bağa işaret etmiştir. Râzî'nin özellikle ömrünün son demlerinde sûfî hissiyat, düşünce ve temayüllerin şekillenmesinde Gazzâlî'nin etkisinin altında kalması muhtemeldir.⁸¹ Dördüncüsü Fârâbî ve İbn Sînâ'nın etkisidir. İbn Sînâ'nın mistizmi felsefî ya da rasyonel bir yaklaşım olsa da yine de mistik düşünceleriyle⁸² Râzî'yi etkilemiş olması ihtimal dahilindedir.⁸³ Râzî'nin Fârâbî'nin tasavvuf düşüncesinden etkilenmesi de ihtimal dışı değildir. Bu iki filozofun düşüncelerini düşünsel paradigmasına yakın gören Râzî, tasavvufu tenkit ve reddetme yerine ondan faydalanma yoluna gitmesi kuvvetle muhtemeldir.⁸⁴

Tasavvufçu Râzî, sûfî meşrep olmaktan ziyade tasavvufa ilgi duyan, tasavvufun belli başlı yöntem ve açılımlarından yararlanan bir kalam âlimidir.⁸⁵ Kalam ile felsefe arasında yaptığı uzlaşının bir benzerini kalam ve tasavvuf arasında inşa etmek isteyen bir mütekellimdir.⁸⁶ Gazzâlî ile başlayan beyânî Eş'arilik ile sûfî irfancılık arasını bulma çabasının⁸⁷ müdavimidir. Râzî, tasavvuf-

⁷⁷ Muhsin Abdulhamid, *er-Râzî müfessiren* (Bağdat: Dâru'l-hurriyye, 1974), 322.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Kitabu'n-nefs ve'r-ruh* (İslamâbâd: Ma'sumî, 1968), 52-53.

⁷⁹ Sübkî *Tabakâtü's-Şafiiyye*, 3/116.

⁸⁰ İbn Abdurrahman b. Haldûn, *Mukaddime* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/1086-1087.

⁸¹ Mesela Râzî, tıpkı Gazzâlî gibi tecelliyi fiil, sıfat ve zat gibi kısımları ayırmıştır. Fiilin avam; sıfatın evliya zatın ise peygamberler ve melekler için bahis konusu olduğunu savunmuştur. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/244. Râzî'nin Gazzâlî'den etkilendiğinin örnekleri için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/379.

⁸² Mübahat Türkel-Küyer, "İbn Sina ve Mistik Denen Görüşleri", *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, ed. Aydın Sayılı (İstablul Türk Tarih Kurumu, 2000), 49-92. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş* (İstanbul Doğu Batı Yayınları, 2000), 89.

⁸³ Sancar, *Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, 118.

⁸⁴ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 120.

⁸⁵ Sancar, *Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, 28-29.

⁸⁶ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 93.

⁸⁷ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 411-412. İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 96.

kalam ilişkisinde ilklere imza atan bir şahsiyettir. O, fırak kültürünün geleneksel anlayışına muhalif olarak sûfilere fırka listesine dahil eden ilk kişidir. Râzî, tasavvuf zümrelerini altı guruba ayırmıştır. Birincisi gelenekçiler, ikincisi, zahidler üçüncüsü ehl-i hakikat, dördüncüsü ehl-i tevekkül, beşincisi ehl-i hulûl altıncısı ehl-i ibâhedir.⁸⁸

Kelamcılarının ekseriyeti gibi tasavvufçuları suçlamamış bazı kelâmî problemleri temellendirirken tasavvuftan yararlanma cihetine gitmiştir. Tasavvufçuların metotlarını yetersiz görmekle beraber güçlü ve aynı zamanda ikna ediciliği bakımından etkileyici bulmuştur.⁸⁹ Felsefeden olduğu gibi tasavvuf metodolojisinden yararlanması gerektiğini savunmuştur. Ona göre kalam ve tasavvufun birlikte iş görmesi kişide hata yapma oranını azaltır. Kelamın nazar ve istidlal ile tasavvufun riyazet ve mücahede metodu⁹⁰ kişiyi doğru olana daha çok yaklaştırır.⁹¹ Râzî'ye göre 'insanın şeriat ilminin zahirinden hakikat ilminin batınına geçmesi en üstün derecedir. Zahirden batına geçiş de ancak tasavvufla olur.⁹² Bu minvalde kendisi Allah'ın varlığının ispat konusunda mutasavvıfların batini manalarına temessük etmiş⁹³ ve insanın Allah'ın künhünü kavramaya güç yetiremeyeceğini savunmuştur.⁹⁴

Râzî hakikati keşfetme hususunda kelamcı kimliğini korumakla beraber bazen bir mutasavvıf edasıyla olaylara yaklaşmış,⁹⁵ problemleri çözmede mutasavvıfların keşf ve müşahede dilinden yararlanmıştı. Akli delillerin yetersiz kaldığı yerde insanın bütün varlığı ile hakka yönelmesini, temaşa ederek ve tadarak ona dair bilgi edinmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁶ Râzî, Bakara süresinde geçen "düşünenler"⁹⁷ Âli İmrân'da geçen "idrak edenler"⁹⁸ ve "sizin rabbiniz arzı ve semaları yaratan Allah'tır"⁹⁹ ayetlerinde geçen; 'düşünenler'den kastın henüz istidlâl aşamasında bulunan sâlik; "idrak edenlerden" arif, üçüncü ayet ise marifet sahibi veli olduğunu savunmuştur.¹⁰⁰

⁸⁸ Râzî, *İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, 87.

⁸⁹ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/41-59.

⁹⁰ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/41-59.

⁹¹ Detaylı bilgi için bkz. Râzî *Muhassal*, 127.

⁹² Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye*, 194-195.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/160.

⁹⁴ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 88-93.

⁹⁵ Râzî'nin sûfi duruşunu kanıtlayan belgelerden biri vasiyetnamesi diğeri de Aksâmu'l-lezzât adlı eserleridir. Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye*, (Râzî, Vasiyet) 640.

⁹⁶ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 233.

⁹⁷ Bakara 2/264;

⁹⁸ Ali İmran 3/190.

⁹⁹ A'raf 7/54.

¹⁰⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Esrârü't-tenzil ve envarü't-te'vil*, thk. Mahmud Ahmed-Muhammed-Baba Şeyh Ömer-Salih Muhammed Abdulfettah (Beyrut: Dâr'ü'l-Marife, 2011), 135.

Râzî, bazı Kur'ân ayetlerini yorumlarken teoride bir tasavvufçu izlenimini vermektedir.¹⁰¹ Onun sûfi perspektiften yorumladığı ve ince sûfi nazariyesini işlediği ayetlerden bir kısmı şu şekildedir: Birincisi İbrahim süresinde geçen 'şecere-i tayyibe'dir.¹⁰² Râzî'nin *Şecere-i Tayyibe*'ye yüklediği anlam tam da tasavvufi yaklaşıma paralel bir yorumdur. İkincisi, Yunus süresinin elli yedinci ayetinin¹⁰³ tefsiri bağlamında riyazet ve keşf üzerine mebni sûfi marifet nazariyesine verdiği önemdir. Ona göre hidayet tahsili ancak riyazet yolu ile hasıl olunca muteberdir.¹⁰⁴ Üçüncüsü "Ey insanlar! Size rabbinizde bir öğüt gelmiştir. Bu aynı zamanda gönüller için bir şifa, müminler için hidayet ve rahmettir"¹⁰⁵ ayetine getirdiği yorumdur. Ona göre ayette bahis konusu edilen öğüt ile şeriat, şifa ile tarikat, hidayet ve rahmet ile hakikat kastedilmiştir.¹⁰⁶ Böylece o, sûfler gibi şeriat ve tarikatın amacının hakikat ve marifet olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁰⁷ Bununla beraber Kehf süresinin tefsirinde keramet, Nur süresinde nur, tecelli, marifet, hicap ve ruh temizliği konusunda verdiği bilgiler de üzerinde durulmaya değer konulardır. Kerameti, inkâr edenlere karşı hararetle savunmuştur.¹⁰⁸ Râzî ayrıca Kehf süresinin altmış beşinci¹⁰⁹, Nahl süresinin sonu¹¹⁰, Âl-i İmrân süresinin yüz elli sekizinci¹¹¹ ve Mâide süresinin yüz on dokuzuncu ayetlerin¹¹² tefsirinde de bir tasavvufçu gibi davranmıştır. O, çözümlemesi aklen zor olan bazı meselelerde kalamcılardan çok tasavvufçulara yakın durmuş, bu tür konularda insana düşen en doğru yolun zahirler üzere mebni olan şeriat ilimlerinden, emirlerin hakikatlerine mebni olan batını ilimlere yönelmek olduğunu savunmuştur.¹¹³

Râzî, ömrünün sonlarında kaleme aldığı eserlerinde yer yer kelim dışı yorumsal yaklaşımıyla tasavvufi olan ilişkisine ışık tutmuştur. Bunlardan biri muhabbetullah konusuna olan yaklaşımdır. O muhabbetullahı kalamcılar gibi mahiyet üzerinden değil tasavvufçular gibi sonuç ve yansıma üzerinden temellendirmiştir.¹¹⁴ Hakeza marifetullah konusunda da kalamcılardan çok mutasavvıfların fikirlerine paralel bir duruş sergilemiştir. O, akılla idrak edilemeyen bazı ilahi bilgi ve sırların riyazet ve mücâhede yoluyla bilinebileceğini savunmuştur. Aklın kavramaktan aciz

¹⁰¹ Abdülhakim Yüce, *Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf* (İzmir: Çağlayan yayınları, 1996), 111.

¹⁰² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 13/546-553.

¹⁰³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 17/99.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 10/171.

¹⁰⁵ Yunus 10/57.

¹⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 17/117; 1/220.

¹⁰⁷ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 125.

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2/659; 5/682; 691; 738.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 16/198.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 16/205.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/49.

¹¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 12/121.

¹¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/160.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/163.

kaldığı konuların ancak keşif ehlinin bilebileceğini belirtmiş¹¹⁵ olsa da sūfler gibi problemlerin çözümünde kalp gözüne değil akıl gözü ve nurunu referans göstermiştir.¹¹⁶ Uluhiyet bahsinin temellendirilmesinde ilham-ı kesbi ilimler kategorisinde değerlendirip delil olarak kabul etmiştir.¹¹⁷ Gazzâlî gibi tevhidi beş mertebeye ayırarak en üstün mertebenin mükâşefe ve müşahede ehlinin tevhidi olduğunu savunmuştur.¹¹⁸ Râzî'ye göre insan için yetkinlik derecesi zahir üzerine kurulu şeri bilgilerden eşyanın hakikatlerini temaşa esasına dayanan batini bilgilere geçmektir.¹¹⁹

Sonuç itibarıyla Râzî'nin tasavvufa yakınlık duyması, tasavvufçulara karşı takındığı toleranslı tavrı ve bazı konularda sūfî literatüre benzer görüşler ileri sürmesi gerçek anlamda bir tasavvufçu olduğu anlamına gelmez.¹²⁰ Râzî, haddi zatında tasavvufi olmayan tefsirinde işârî görüşlere yer verdiği bir gerçektir. Kalam ve felsefe ağırlıklı tefsirinde kalam konuları kadar tasavvufi konulara da ağırlık vermesi oldukça dikkat çekicidir.¹²¹ Onun tasavvufu ile ilişkisi olsa olsa yaşayış ve eylemde değil daha çok tasavvur ve düşüncededir.¹²²

Sonuç

Bu çalışmada interdisipliner bir kimliğe sahip olduğuna inandığımız Râzî'nin kendine özgü duruşu ve ilmi farkındalığını temellendirmek için kalam, felsefe ve tasavvuf arasındaki düşünsel gelgitlerinin izini sürdük. Râzî'nin bilimsel kimliğinin ne olduğu üzerine ufuk açıcı, zihinleri netliğe kavuşturucu bir çıkarsama yapabilmek için onun entelektüel mirasını mercek altına alarak sağlıklı bir neticeye varmayı hedef edindik. Kendisinden tevarüs eden ilmi miras, onun çok yönlü bir mütefekkir olduğunu kanıtlamıştır. Onun en başat yönlerinden biri mezhep içi özgünlüğüyle tebarüz eden kalamcılığı diğeri de felsefe yorumcusu ve eleştirmeni yolunda kat etmiş olduğu entelektüel mesafedir. Râzî'nin bir diğer yönü de tasavvufu ile düşünsel ilişkisidir. Râzî, özellikle kalam ve felsefeyi akademik bir terkip edasıyla mezcederek her iki disiplinin kavram konseptini

¹¹⁵ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sifât*, 127.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/113.

¹¹⁷ Râzî Kehf Süresinde geçen "Kendi katımızdan ona bir ilim öğrettik" (Kehf, 18/65) ayetinin tefsiri bağlamında ledün ilmi de kesbî ilimler arasında saymıştır. Ancak, bu ilmi ahzetme hususunda diğer ilim tahsil yollarından çok farklı bir yol söz konusudur. Tasavvufçuların tarif ettikleri riyazet ve mücâhedeyi Râzî, bir nevi kesb ve istek saymakla birlikte aralarına herhangi bir fark koymak zor görünmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/176.

¹¹⁸ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sifât*, 290-292. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/9.

¹¹⁹ Râzî, *Esrârü't-tenzîl ve envarü't-te'vîl*, 145.

¹²⁰ Hayatında olduğu gibi eserlerinde de bir mutasavvıfın eserleri ve hayatının karakteriyle uyuşmayacak ölçüde saldırgan ve mücadeleci bir tavır sergilemesi onun hakikat arayışındaki samimiyetine ve hakikat dışı düşünce akımlarına karşı olan toleranssızlığına çarpıcı bir örnektir.

¹²¹ Efendi, *Mevzâ'âtü'l-'ulûm*, 1/566.

¹²² Uludağ, *Fahrettin Râzî*, 96.

kendine özgü bir potada eriterek işlemeyi başarmıştır. Eserlerinde felsefe ile kalam etkileşimini yoğun bir akademik derinlik ile işlendiği mülâhaza edilmektedir. Râzî'nin bu iki disiplin arasında inşa ettiği en büyük etkileşim, kalam ile felsefenin iç içe geçirilmiş konularını tematik bir üslupla tahlil etmesidir. Bir başka deyişle felsefe ile kelamın hem tematik hem de metodik ünitelerini aynı kavramlarla tahlil ederek temellendirmiştir. Neticede gayeleri farklı olsa da her iki disiplini konu birlikteliği noktasında birleştirmeyi başarmıştır. Böylece kendisi İbn Sînâ felsefesi ve Eş'arî kelamının aynı dili konuşur hale gelmesine aracı olmuştur. Aynı zamanda selef kelamcıları, filozofları ve mutasavvıflarının miraslarını bünyesine katarak kendine özgü eğilimleri olan bir okulun ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir.

Râzî, eleştirel yaratıcı faaliyetleriyle farklı görüşlerin bilançosunu ortaya çıkararak karara bağlayan biridir. Böylece İslam düşüncesindeki farklı düşünce akımlarını bağdaştırmaya çalışmıştır. Râzî'nin giriştiği uzlaştırma, farklı öğretileri uzlaştırma teşebbüsüyle beraber, aynı zamanda ortak bir düşünce alanı sunma çabasıdır. O alan da hakikati keşfetmekten başkası değildir. Bu uğurda yeri geldiğinde kendi kendini eleştirmekten, değişmekten ve dönüşmekten geri kalmamıştır. Hakikati keşfetme yolunda çıkarsamacı aklın imkanlarını seferber eden Râzî, hiçbir zaman insan aklı ile faal akıl arasında dönüştürücü birliği için içine katmamıştır. Hem kalam geleneği literatürüne hem de Yunan tarzı felsefi birikime muttali olan Râzî, uzlaştırmacı sentezini gerçekleştirmek için her iki disiplinin diyalektik imkanlarını kullanmaktan geri durmamıştır. Kendine özgü kelamını inşa etmek için yeri geldiğinde farklı epistemolojik temele dayanan tasavvuftan bile yararlanmıştır. Bu farklı damarlardan yararlanma girişimi, zamanla değişen, gelişen ve daha da yükselen birbirinden farklı Râzî portreleri çıkarmıştır.

Kanaatimizce Râzî'nin düşünsel serüveninde yaşanan fikri farklılıklar ya da gelgitler tamamıyla düşünsel ufkunun gelişmesiyle alakalı bir değişim ve dönüşümdür. O, her zaman hakikatin araştırmacısı olmuştur. Hakikati bulma hususunda ise hiçbir ilmi disipline ya da düşünceye mesafeli durmamıştır. Hayatına kalam ile başlamış, felsefe ile devam etmiş meramına ulaşmak için tasavvuftan bile yararlanmıştır. Ama her düşünce durağında baskın olan hep kelamcılığı olmuştur. Disiplinler arasında geçirdiği düşünsel gelgitlerde elinde sadece savunmacı bir diyalektik olan, spekülâtif veya batını felsefenin özünde meydana getirdiği yapısal değişime hiçbir zaman yükselemeyen teknik anlamda bir kalam vardır. Kelamın cedelci yöntemini, felsefenin itici gücünü kullanmakta mahir olan Râzî, yeri geldiğinde künhüne varılamayan hakikatin özünü kavramada aczini itiraf etmekten geri durmamıştır. Son dönem eserlerinde metafizik ve ontolojik sorunların çözümüne ender rastlanan mevhibeyi nazarla bakmak gerektiğine inanmış ve bunun için Kur'ânî yolu kendine ilke edinmiştir. Ona göre Kur'ân, evrensel nazariyesiyle varlığı nihai şekliyle kuşatandır. Ayrıca aklın uyuşma imkânı bulabileceği tevkifi hakikatleri keşfetme imkânı verendir. İslam kelamının temel referansı olan Kur'ân, insan aklının meşgul olduğu hiçbir felsefi teoriyi görmezlikten gelmemiş, aksine bunların dayandığı esasları araştırıp çürüterek, yerine kendi

kurallarını ikame etmiştir. Kur'ân, böylece muhatabını ikna noktasında mutmain kılmıştır. Bu nedenle en doğru ve en müstakim yol Kur'ân yoludur demiştir.

Kaynakça

'Ureybî, Muhammed el-. *el-Müntelakâtü'l-fikrî inde Fahreddîn el-Râzî*. Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübnanî, 1996.

Abdulhamid, Muhsin. *er-Râzî müfessiren*. Bağdat: Dâru'l-hurriyye, 1974.

Altaş, Eşref. "İbn Sina Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/36 (2009), 135-150.

Altaş, Eşref. "13. Yüzyıl Felsefesinde Fahreddin er-Râzî'nin Mirası". *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* ed. Murat Demirkol-M. Enes Kala. 12-26. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları 2013.

ARICI, Mustakim. *Fahreddin Razi Sonrası Metafizik Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Arvas, Hamdullah. *Kelâm'da Hak Düşüncesi: Hak Metafiziğinin İlkleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Ayman, Shihadeh. "Gazzâlî'den Razi'ye 2/12. Yüzyılda Felsefi Kelamda Yeni Gelişmeler". çev. Bilal Taşkın. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 240-278.

Bağdadî, Muhammed. *el-Kaza ve'l-kader*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-arabî, 1990.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Cabirî, Muhammed Abid el-. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*. çev. Ahmed Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Çubukçu, İbrahim Agah. *Gazzâlî ve Şüphecilik* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Efendi, Taşköprüzâde Ahmed. *Mevzû'âtü'l-'ulûm*. çev. Taşköprüzâde vd. İstanbul Darü's-Saâde, 1313.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. çev. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Griffel, Frank. *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*. çev. İbrahim H. Güçer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat 2004.
- Haldûn, Abdurrahman b. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Hanefi, Hasan. *İslami Araştırmalar*. çev. İbrahim Aydın Durusoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Hanoğlu, İsmail. "Kitabü'l-mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme Bağlamında Fahreddin er-Razi ve İslam Felsefesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2011), 171-192.
- Hemevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-. *Mucemu'l-udebâ* thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1993.
- Horten, Max. "Felsefe". *İslam Ansiklopedisi*. 540-548. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Hulayf, Fethullah. *Fahreddin Râzî*. Amman: Mevsûâtu'l-hadâreti'l-İslamiyye, 1989.
- İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabaqâti'l-e'tıbbâ'*. thk. Amir en-Neccar. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1996.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naql*. thk. Muhammed Reşad Salim. Medine: Camiat'ül-İmam Muhammed b. Suûd, 1991.
- Macit, Fahri. *İslam Felsefesi Kelam ve Tasavvufuna Giriş*. Şahin Filiz, 2008.
- Mutahhari, Murtaza. *Felsefe Dersleri*. Ahmet Çelik, 1995.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Fahreddin Râzî". çev. Burhan Köroğlu. *İslam Düşünce Tarihi*. ed. M.M. Şerif. 801-810. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996a.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*. ed. Mehdi Amin Razavi Aminrazavi, London: Curzon Press, 1996b.
- Rahman, Fazlur. *İslâm*. çev. M. Hayri Kırbaçoğlu-Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mebâhis'ul-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyat ve'tabiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdadi. Tahran: Menşûratü Zevi'l-Kurba, 1329.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mantıku'l-mulahhâs*. thk. Ahmed Feramrez Karamliki-Edine Asğari Najad. Tahran İntişarat İmam Sadık, 1381.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. ed. Ali Samî en-Neşşâr, Mısır: Mektebetü'n-Nahde, 1938.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Kitabu'n-nefs ve'r-ruh*. İslamâbâd: Ma'sumî, 1968.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Kelama Giriş (el-Muhassal)*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978a.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-arabî, 1978b.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Münazarâtü Fahreddin er-Râzî fi Mâveraü'n-Nehir*. thk. Ârif Tâmir. Beyrut: Müessesetü İzzü'd-Dîn, 1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-Fıkh*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd. Kahire: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2005.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Meâlim fi usûli'd-dîn*. ed. Nizar Hammâdî, Amman: Dâru'l-fetih, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Esrârü't-tenzîl ve envarü't-te'vîl*. thk. Mahmud Ahmed-Muhammed-Baba Şeyh Ömer-Salih Muhammed Abdulfettah. Beyrut: Dâr'ü'l-Marife, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*. thk. Saîd Abdullatîf Fûde. Beyrut: Dâru'z-Zehair, 2015.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Muhassalü efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn min'l-'ulemâ ve'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, ty.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*. thk. Seyyid Muhammed Bedreddîn Ebu Firâs el-Halebî. Mısır: el-Matbaatü'ş-Şerkiyye, 1323.
- Safedi, Salahaddin Halil b. Aybeg. *el-Vafi bi'l-vafiyât*. Beyrut: Dâru İhya et-Turas el-Arabi, 2000.

- Sancar, Faruk. "İtikâdâtü fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri". *Kelam Arştırmaları Dergisi* 7/1 (2009), 131-148.
- Sancar, Faruk. *Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011.
- Sübkî , Abdulvahab b. Ali Taceddîn es-. *Tabakâtü'ş-Şafiiyye*. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1992.
- Şehrezûrî, Şemseddin Muhammed b. Mahmûd. *Târîhu'l-hükemâ: Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh*. Trablus: Cemiyetü'd-da'veti'l-İslâmiyye el-âlemiyye, 1988.
- Şerif, M. M. "İslam Düşünce Tarihi". çev. Kasım Turhan. *Yunan Düşüncesi*. ed. M. M. Şerif. 115-131. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Türkel-Küyer, Mübahat. "İbn Sina ve Mistik Denen Görüşleri". *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*. ed. Aydın Sayılı. 49-92. İstabnul Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Türker, Ömer. "Tehafüt Tartışmaları Bir Gelenek Sayılabilir mi?". *Uluslararası Hocazade Sempozyumu Bildirileri*. ed. Tevfik Yücedoğru vd. 203-210. Bursa Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2013a.
- Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî". *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker-Osman Demir. 17-42. İstanbul: İSAM, 2013b.
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî*. İstanbul: Harf Yayınları, 2014.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul Doğu Batı Yayınları, 2000.
- Watt, W.Montgomery. *Muslim-Christian Encounters*. New York: Revivals, 1991.
- Yüce, Abdulhakim. *Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf*. İzmir: Çağlayan yayınları, 1996.
- Zehebî , Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-ṭabaḳâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1990.
- Zerkân, Muhammed Salih ez-. *Fahreddin er-Râzî ve arâühü'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1963.

Fahreddin Er-Razi's Intellectual Tides Under Kalam, Philosophy and Sufism

Asst. Prof. Ruhullah OZ

Extended Abstract

Fahreddin er-Razi was born in a time period when political instability started and scientific activity gained acceleration. The era in which Razi lived is a period of history witnessing rare intellectual activities. The most important feature of this time period is the interdisciplinary intellectual interaction. The contact between different branches of science and schools intensified, sharp interdisciplinary lines softened; philosophy, theology, mysticism and even tafsir have been using the same common language. Undoubtedly, Fahreddin er-Razi is one of the most prolific figures in the era when theoretical thought became the dominant scientific line and the transition between disciplines accelerated. Razi is a uniquely prolific thinker, and in many researchers' opinion, he is the mujaddid of his age. Not only did he leave his mark on the mentality of the period in which he lived, but he also deeply influenced his successors. With his knowledge of different disciplines and his unique awareness after the period of succession, he has been accepted as the systematic architect of theology. He further accelerated the interdisciplinary interaction with the copyright and compiling method he put up between theology and philosophy. With contexture the organization of the content has intertwined the contents of different traditions in a certain order.

Razi did not make any distinction between disciplines that he regarded learning all kinds of knowledge as a Shari'ah requirement. He regarded learning all kinds of information as a necessity of transcription and was engaged in many scientific disciplines. Regardless of quantity and quality, he penned works in many fields. He used the knowledge and information he obtained from different disciplines to explain the unknown, to discover the closed, and to explain the truth. At the turn of the disciplines Razi was most engaged in are kalam, philosophy and mysticism. He sometimes made theology from a philosophical point of view, when appropriate, he researched philosophical issues as a theologian, and sometimes he explained his meaning with Sufi terminology. The attempt to benefit from different resources has enhanced him to an interdisciplinary position over time. It is possible to find traces of the change and transformation he experienced between disciplines both in the color of his thought and in his works' content.

In the study, the intellectual tides that Razi experienced between theology, philosophy and mysticism were discussed. His scholarly performance and versatile perspective in his academic studies are proof that he is a well-equipped scientist. In order to be able to make an eye-opening and clarifying inference about what his scientific identity is, it has been desired to reach a conclusion by scrutinizing his intellectual background and the academic literature he revealed. The thematic and methodical convergence he made between theology and philosophy is a well-known phenomenon. As of the fact that he analyzes and justifies two different systematic units with the same concepts is another fact. His intellectual tides between disciplines have been interpreted in different ways. Some researchers think

this is a synthesis, others think it is the search to discover the truth, and for others, it is a stumbling due to the inability to come to a definite conclusion. In our opinion, it is due to the fact that he had a thinking and changing mental ability. In other words, it is a situation related to intellectual development.

In our study, Razi's intellectual tides were examined under three main headings. The first title is about Razi's theology. Theologian Razi has been memorialized as al-Imam, who deserved this title with the different breath he brought to theology. The greatest innovation he brings to theology is that he strengthens interaction with philosophy. He became the systematic founder of the philosophical theology era by adding philosophical questions to the word or by interpreting the theological problems from a philosophical point of view. With him, many theological issues have been analyzed from a philosophical point of view. Razi approached the philosophers at the points where the *mutaqaddimin* differed from the theologians with his philosophical theology. With this practice, the theologian Razi has gained the status of a universal science that undertakes the function of the philosophy of theology, gives its principles to the partial religious sciences, and conducts research on its existence and its appendages. Razi's theologian identity, the innovations he brought to theology, and the consensus he built between theology and philosophy were investigated under the title of the theologian Razi. The second title is about philosophy. Razi's philosophy relationship is a construction formed as a result of his intellectual contact with Avicenna and peripatetic philosophy. According to Ziyaeddin Ali, Razi's son, his father's greatest teacher in philosophical sciences was al-Cili. Râzî, through al-Cîlî, became aware of both the scientific heritage of his predecessor Ghazali and also learned Ibn Sînâ's philosophical works. During his stay in Merâga's Mujahidiyye Madrasa, he both accepted classical theology and met the philosophy of Fârâbî and Avicenna. His philosophy is related to transmission rather than mere rationality. He did not accept Avicenna's philosophy from all aspects, and when necessary, he criticized the peripatetic. He did not refrain from opposing philosophers on what he believed to be right. He made his philosophy mostly on analysis, criticism and opening. He gave a philosophical identity to the word with the arguments he borrowed from philosophy. Razi's philosophical aspect has been examined under the title of philosopher Razi. As of the third head, he is related to sufism, it is an inexplicable subject how Razi combined the distant theology and mysticism in the same pot of thought. Because there are obvious differences between the two ways of thinking, both epistemologically and ontologically. For this reason, many theologians stayed away from Sufism and Sufis stayed away from theology. On the other hand, Razi, unlike his predecessors, did not neglect to benefit from the terminology of Sufism and at times stood close to the mystical tendency. Although he took the method of rational inference as the main reference, he did not claim the invalidity of the mystical method, and argued that the use of the two together would protect the person from more mistakes. Even though Razi is not a sufi disoriented Sufi in the known sense, he did not open a front against Sufism like the damned theologians, but he also approached the problems from the mystical point of view when appropriate. Razi's relationship with Sufism is discussed under the title of Sufi Razi. As a result, it has been determined that Razi, who changes, develops and rises against his researcher at each disciplinary stop, has an interdisciplinary identity.

Keywords: Kalâm, Philosophy, Sufism, Thought, Râzî.